

revenge of Boleslaw the Brave; Or representations of late medieval chroniclers? The article reviews the Predslava, daughter of Vladimir the Great. According to the Novgorod chronicles of the 15th-16th centuries, after the capture of Kiev by Boleslaw the Brave, the princess was the concubine of a Polish prince. Then Boleslaw kidnapped her to Poland. This version of events is accepted by historians. The problem lies in the fact that in the oldest German, Polish and Rus sources. Preslava does not take place in this role. It is not known which sources were the basis for the story narrated by the Novgorod chronicle. There is a possibility that Predslava consideration in these chronicles monuments had no adequate explanation.

Key words: Rus, Poland, Predslava, Boleslaw the Brave, Yaroclav the Wise, international relations.

Отримано: 8.05.2017 р.

УДК 930.1(477)(092):94(477):327.7«1648-1657»

Володимир Верстюк

ДІЯЛЬНІСТЬ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПО СТВОРЕННЮ АНТИПОЛЬСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

Володимир Верстюк. Діяльність Б. Хмельницького по створенню антипольської коаліції в оцінці М. Костомарова. У статті на основі аналізу праць М. Костомарова з'ясовано відносини Гетьманщини з Кримським ханством, Османською імперією, Московією, Швецією, Придунайськими князівствами (Молдовою, Валахією та Трансильванією) в 1648–1657 рр. у контексті формування антипольської коаліції. Учений встановив, що її головним союзником у боротьбі проти Речі Посполитої з весни 1648 р. по грудень 1653 р. було Кримське ханство. Контакти з Портою, на думку дослідника, уряд Б. Хмельницького встановив перш за все для нейтралізації загрози з боку династії Гіреїв. Турецький вектор зовнішньої політики мав завжди прихильників серед козацької старшини, але на заваді прийняттю протекції стали міжконфесійні суперечності та ментальні установки українців, які вбачали в мусульманах одвічних ворогів.

Виявлено, що М. Костомаров вперше в історіографії охарактеризував відносини Війська Запорозького з Придунайськими князівствами, а також висловив слушне припущення, що семиградський князь Дьєрдь І Ракоці, претендуючи на польський престол, шукав порозуміння з Б. Хмельницьким. Щодо контактів із Швецією, то, на думку вченого, їх було започатковано в 1650–1652 рр.

Відносини з Московією в трактовці дослідника до кінця 1653 р. мали епізодичний характер. Цар Олексій Михайлович насамперед відстоював інтереси власної держави. Про це свідчить укладення в жовтні 1656 р. Віленського перемир'я між Московією та Річчю Посполитою.

Ключові слова: Б. Хмельницький, козацька Україна, Гетьманщина, дипломатія, відносини, контакти, угода, договір, протекція, антипольська коаліція.

Владимир Верстюк. Деятельность Б. Хмельницкого по созданию антипольской коалиции в оценке Н. Костомарова. В статті на основі аналізу творів Н. Костомарова описано дипломатическіє відношення Гетьманщини з Кримським ханством, Османської імперією, Московією, Швецією, Придунайськими князівствами (Молдавією, Валахією, Трансильванією) в 1648–1657 рр. в контексті формування антипольської коаліції. Учений сумів установити, що її головним союзником в боротьбі проти Речі Посполитої з весни 1648 г. по декабрь 1653 г. було Кримське ханство. Контакти з Портою, як утверждає дослідник, урядом Б. Хмельницького встановлено перш за все для нейтралізації загрози з боку династії Гиревів. Турецький вектор зовнішньої політики мав завжди приверженців серед козацької старшини, але прийняттю протекції перешкоджали міжконфесійні розбіжності та ментальні архетипи українців, які сприймали мусульман як вічних ворогів.

Визначено, що Н. Костомаров першим в історіографії охарактеризував відношення Війська Запорозького з Придунайськими князівствами, а також висунув правильне припущення, що семиградський князь Юрій I Ракоци, претендуючи на польський престол, шукав взаєморозуміння з Б. Хмельницьким. Відносно контактів з Швецією, то, за словами вченого, їх було встановлено ще в 1650–1652 рр.

Відношення з Московією в трактуванні дослідника до кінця 1653 г. мали епізодичний характер. Царь Алексей Михайлович в першу чергу відстоював інтереси власної держави. Про це свідчить підписання в жовтні 1656 г. Віленського перемир'я між Московією та Речю Посполитою.

Ключевые слова: Б. Хмельницкий, казацкая Украина, Гетьманщина, дипломатия, международные отношения, контакты, договор, протекция, антипольская коалиция.

Одним із найвидатніших державних діячів Гетьманщини середини XVII–XVIII ст., безперечно, був Б. Хмельницький. Його життя та діяльність знайшли належне висвітлення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Однак ряд проблем, зокрема відносини Війська Запорозького з Кримським ханством, Османською імперією, Московією, Швецією, Придунайськими князівствами (Молдавією, Валахією та Трансильванією) в 1648–1657 рр. у контексті формування антипольської коаліції потребують подальшого вивчення. Окремі аспекти цього питання ще у XIX ст. порушив М. Костомаров. Доробку Миколи Івановича з даної проблематики торкалися Г. Карпов¹, І. Крип'якевич², В. Матях³, Ю. Пінчук⁴, В. Романцов⁵, Т. Чухліб⁶, О. Ясь⁷ та інші вчені.

Упродовж 1648–1653 рр. українська дипломатія приділяла велику увагу створенню антипольської коаліції. З цією метою у лютому 1648 р. Б. Хмельни-

цький розпочав переговори з Кримським ханством, що завершилися у березні укладенням договору про військово-політичний союз. Відомо, що він передбачав надання взаємної військової допомоги проти ворогів, заборону татарам брати ясир, спустошувати поселення й руйнувати церкви на землях, де проживали українці; платню кримчакам за надану підтримку, припинення козацьких виправ проти Криму⁸. М. Костомаров висловив слушну думку, що не останню роль в укладенні союзу відіграла «заборгованість упоминок польською стороною Іслам-Гірею III»⁹. Крім того, попередній рік в Криму був неврожайним, значно зменшилося поголів'я худоби; «війна для татар була єдиним виходом, тому запрошення козаків було дуже доречним»¹⁰.

Упродовж XIX ст. в українській історіографії панувала версія, яскраво описана С. Величком ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст., про особисту поїздки Б. Хмельницького до Криму для переговорів з ханом¹¹. М. Грушевський, проаналізувавши низку «певніших звісток», спростував її та довів, що гетьман особисто не їздив до Бахчисараю, а посилав на переговори з Іслам-Гіреєм III своїх представників¹².

Укладення союзу з Кримським ханством відіграло позитивну роль на початковому етапі національно-визвольних змагань українського народу. У жодному разі не можна недооцінювати його ролі у здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо під Зборовом. Слугував він також вагомою перешкодою для створення Польщею антиукраїнської коаліції¹³. Водночас окреслилися й негативні аспекти, що посилювалися з літа 1649 р. По-перше, всупереч договору поведінка татар на теренах козацької України традиційно мала руйнівний характер, що призводило до їх демографічного, економічного й культурного занепаду. По-друге, кримська еліта намагалася не допустити утворення незалежної Української держави. По-третє, хан та його оточення вирішили використати Річ Посполиту та Гетьманщину для реалізації задумів приєднання до Криму Астраханського та Казанського ханств, які були завойовані Іваном IV у XVI ст. По-четверте, Бахчисарай прагнув незалежності від Порти, яка контролювала усі стратегічні пункти півострова, втручалася у суспільне і державне життя кримчаків¹⁴.

Після укладення кримсько-польського Зборівського договору (серпень 1649 р.) козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханства. Її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення відносин з Кримом, а з іншого – утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилось вкрай складним завданням¹⁵. Зокрема, намагаючись залучити Польщу й Гетьманщину до антиросійської коаліції, хан, шукаючи порозуміння з королем, усупереч наказам султана, не поспішав прийти на допомогу українцям весною 1651 р.¹⁶ Залишивши поле бою під Берестечком, Іслам-Гірей III прирік українське військо на поразку. І все ж Б. Хмельницький змушений був зберігати доброзичливий характер взаємин із татарською знаттю. Він остерігався укладення спрямованого

проти України польсько-кримського союзу¹⁷. Гетьман робив все можливе, щоб цього не допустити, але Жванецька кампанія 1653 р., у ході якої між Річчю Посполитою та Кримським ханством було укладено Кам'янецьку угоду*, поставила хрест на українсько-кримській угоді 1648 р.; змусила Б. Хмельницького шукати нових союзників¹⁸.

Варто зазначити, що М. Костомаров приділив велику увагу переговорам, що велися між гетьманом та ханом Мегмед-Гіреєм в листопаді 1655 р. під містечком Озерна на Галичині¹⁹. Наголосив на тому, що це дозволило домогтися нейтралітету Криму у війні України та Московії з Річчю Посполитою²⁰. Правда, історик не уточнив, що між Військом Запорозьким та Кримським ханством було укладено Озернянську угоду²¹.

Щодо позиції Османської імперії, то інтерес до України в турецькій столиці зріс після того, як в серпні 1648 р. там відбувся державний переворот, у результаті якого був убитий султан Ібрагім, а при малолітньому новому султані Мехмеді IV фактичним правителем став капудан-паша Кападжиляр²². Правлячі кола Туреччини знали, що король Речі Посполитої Владислав IV ще із середини 40-х рр. XVII ст. прагнув створити антитурецьку коаліцію, тому «виступ Б. Хмельницького був їм на руку»²³.

Гетьман та його однодумці в свою чергу доклали чимало зусиль, щоб заручитися підтримкою Порти. Влітку 1648 р. до Стамбула направили посольство, яке очолив «охрещений татарин Ф. Джеджалій»²⁴. Результати переговорів були вдалим: турки обіцяли допомагати Б. Хмельницькому у війні з Річчю Посполитою, «направити хана з ордою»; у свою чергу уряд козацької України мав посприяти приєднанню до Османської імперії значної частини Польського королівства. При цьому султан особливо прагнув заволодіти Кам'янцем-Подільським, який на той час був першокласною фортецею²⁵. М. Костомаров стверджував, що «керівник козаків не боявся пестити турків обіцянками, що козаки будуть васалами Османської імперії»²⁶.

Упродовж 1649 р. український володар двічі направляв послів до Стамбула, засвідчуючи вірність «отоманському цезареві», готовність виступити проти ворогів Порти й гарантію безпеки на морі, прохаючи взамін надіслати на допомогу проти Польщі війська Молдавії, Валахії й Трансільванії²⁷. Щодо останньої, то контакти з нею були налагоджені ще в 1648 р. Б. Хмельницький в одному з листів до трансільванського князя Дьєрдя I Ракоці писав, що хоче бачити його «опікуном і королем Польщі»²⁸.

Впродовж 1650 р. українсько-турецькі контакти почастишали. Ініціатором їх активізації виступив гетьман²⁹. Причини нового звернення в Стамбул були очевидними: розвиток відносин між Гетьманщиною та Річчю Посполитою після укладення Зборівського миру 1649 р. давав Б. Хмельницькому усе нові докази, що досить скоро українцям доведеться відстоювати завойовану за цією уго-

* Зміст угоди передбачав припинення бойових дій між поляками і татарами, ліквідацію Української держави. Кримчаки отримали дозвіл брати ясир на українських землях упродовж 40 днів.

дою автономію зброєю. Тим часом Московія ухилялася від надання військової допомоги, а кримський хан переслідував власні інтереси³⁰.

Важливі переговори відбулися наприкінці липня 1650 р. у Чигирині з турецьким послом Осман-агою. На них гетьман заявив про бажання вірно служити Високій Порті, зобов'язуючись не допускати морських виправ козаків, підтримувати союз із Кримом й не брати участі у ворожих акціях проти неї³¹. Натомість посольство на чолі з київським полковником А. Ждановичем, що вирушило до Стамбула, одержало завдання просити султана допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою, замінити молдавського господаря, а також висловити згоду на прийняття турецької протекції³².

Наприкінці грудня 1650 р. султан Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького «під крила й протекцію неосяжної Порти», яка мала набрати чинності після відповідної присяги з боку гетьмана³³. У лютому 1651 р., як стверджував дослідник, турецький уряд відправив до Чигирин чергове посольство Осман-аги з атрибутами влади для гетьмана³⁴. Умови протекції були сприятливими для козацької України: вона звільнялася від сплати данини, а її зобов'язання перед Османською імперією зводилися лише до надіслання, у разі потреби, в її розпорядження війська й запобігання козацьким морським виправам. Слід зазначити, що в Стамбулі мав постійно перебувати український резидент^{*35}.

Прийнявши навесні 1651 р. турецьке посольство, гетьман однак відмовився від оформлення протекції, але контактів з Османською імперією не припинив³⁶. Для такого кроку в Б. Хмельницького були дуже серйозні причини. По-перше, він не був самодержавним монархом і при прийнятті важливих політичних рішень повинен був спиратися на підтримку не тільки козацької старшини, але й досить широких верств козацтва³⁷. По-друге, у цьому середовищі, що сформувалося і функціонувало в умовах безупинної війни з «бусурманами» як на суші, так і на морі (заслугами в цій війні козаки обґрунтовували своє право на особливе привілейоване становище у суспільстві), ідея переходу під опіку Туреччини й, отже, включення до складу «іншого», чужого світу не могла не зустріти протидії з боку козацтва³⁸. Це не означає, що така протидія була принципово непереборною і що серед козаків взагалі не було прихильників османської орієнтації. З цього приводу історик зауважив, що «протурецькі настрої в Україні були завжди справою нечисельної партії»³⁹.

Крім того, гетьман повинен був враховувати, що спроба переходу під османський протекторат могла наштовхнутись на опір з боку не тільки місцевого православного духовенства, але й вселенської церкви. М. Костомаров стверджував, що повертаючись із Стамбула, посольство А. Ждановича привезло Б. Хмельницькому послання константинопольського патріарха Парфенія II, у якому висловлювалося побажання встановити контакти з гетьманом. Патріарх закликав Б. Хмельницького та козацьку старшину утримуватися від зближен-

* Сучасні українські дослідники В. Смолій та В. Степанков припускають, що в 1650 р. також було укладено торгівельну угоду між козацькою Україною та Портою.

ня з Туреччиною⁴⁰.

На особливу увагу, в контексті українсько-турецьких відносин, заслуговує молдавський вектор зовнішньої політики Гетьманщини. У 1650 р. Б. Хмельницький був змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея взяти участь у молдавському поході⁴¹. В ході цієї кампанії гетьман зумів укласти з В. Лупулом (господарем Молдавії – В. В.) угоду, що передбачала військово-політичну підтримку Молдавією козацької України у її боротьбі з Польщею та згоду господаря на шлюб доньки Розанди зі старшим сином Б. Хмельницького – Тимошем⁴². Це б дало змогу породичатися з впливовою родиною Радзивіллів (старша дочка В. Лупула була одружена з Я. Радзивіллом*) і тим самим убезпечити північні кордони Гетьманщини від нападів з боку Литви⁴³.

Одруження Тимоша відбулося в серпні 1652 р. В. Лупул вирішив скористатися з цього і з допомогою козаків захопити Валахію. Молдавський господар також уклав таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансільванії. За таких обставин М. Басараб (господар Валахії) та Дьєрдь II Ракоці (князь Трансільванії) вороже поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам. Окрім цього султан і хан насторожено сприйняли перспективу зростання ролі України в цьому регіоні⁴⁴.

У ході тривалого протистояння між Трансільванією, Валахією та Річчю Посполитою** з одного боку і Гетьманщиною та Молдавією з іншого В. Лупу було позбавлено влади. Полки під проводом Тимоша були заблоковані в другій половині серпня 1653 р. в Сочаві трансільвансько-валасько-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Воєнні дії закінчилися смертю Т. Хмельницького й почесною капітуляцією українців⁴⁵. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення до влади В. Лупу. Порта застерегла гетьмана від втручання у молдавські справи⁴⁶.

Незважаючи на невдоволення османської еліти втручанням Б. Хмельницького у справи Молдавії, український уряд і в подальшому користувався підтримкою Порти. Погіршення геополітичного становища козацької України в 1653 р. спонукало гетьмана та частину старшини відверто заявляти про готовність прийняти турецьку протекцію. Для вирішення цього питання, як стверджував дослідник, у червні 1653 р. було скликано старшинську раду. Під час її проведення «піднявся страшний галас, а турецького посла навіть відмовилися слухати»⁴⁷.

На думку М. Костомарова, українсько-турецькі відносини не припинялися і в подальшому, хоча козацька Україна, в силу зовнішньополітичних обставин, пішла на зближення з Московією⁴⁸. Розвиваючи дане твердження, Микола Іванович із впевненістю заявляв: «Історичне значення особи Богдана повинно уявлятися в іншому світлі, а саме: його наступники – Брюховецькі, Доро-

* Януш Радзивілл (1612–1655) з 1646 р. і до самої смерті був великим гетьманом литовським.

**Готуючи взимку 1653 р. змову проти В. Лупу, Дьєрдь II Ракоці та М. Басараб пішли на зближення з Річчю Посполитою, сподіваючись на її підтримку.

шенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порти, не діяли врозріз із політикою Б. Хмельницького, а навпроти, думали тільки йти по вказаному ним шляху»⁴⁹.

Важливим напрямом зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького були відносини з Валахією та Трансільванією. Історик стверджував, що контакти між Гетьманщиною та Придунайськими князівствами були встановлені ще в 1648 р. Валахія «шукала національної незалежності від Порти»⁵⁰, а семиградський князь Дьєрдь І Ракоці був претендентом на польський престол; саме тому ці держави були зацікавлені у військовій підтримці козаків⁵¹.

Особливо активними на початковому етапі національно-визвольних змагань українського народу ці контакти були з Трансільванією. Так, в одному з листів до семиградського князя Б. Хмельницький писав, що хоче бачити його «опікуном і королем Польщі»⁵². У відповідь, як стверджував М. Костомаров, той обіцяв «у всіх польських землях свободу православної віри, а самому Хмельницькому – «удільну державу на Україні з Києвом»⁵³. Однак вже на початку 1649 р. правлячі кола Трансільванії почали переорієнтовуватися з курсу на створення союзу з козацькою Україною на пошук союзників серед польських магнатів. Така позиція приречла на провал плани Б. Хмельницького завдати по Речі Посполитій удару з двох боків влітку 1649 р.⁵⁴ Відносини між Військом Запорозьким та Трансільванією, як стверджував М. Костомаров було поновлено аж восени 1656 р.⁵⁵ Насправді уряд Б. Хмельницького цього домогся ще протягом весни-літа 1654 р.⁵⁶

Дослідник одним із перших в історіографії звернув увагу на українсько-шведські контакти. На його думку, їх було встановлено ще в 1650–1652 рр., коли королевою Швеції ще була Христина⁵⁷. Б. Хмельницький навіть мав у Стокгольмі свого резидента – «афінського ігумена, грека Даниїла»⁵⁸. На початку 1655 р. гетьман направив до шведського короля Карла X Густава «депешу, в якій обіцяв допомогу у війні проти Польщі»⁵⁹. Тут дослідник видавав бажане за дійсне. Війська Швеції увійшли на територію Польщі аж у липні 1655 р., а українсько-шведська угода про спільні дії проти Речі Посполитої була укладена у серпні під стінами Кам'янця-Подільського⁶⁰.

Річ Посполита опинилася в умовах війни на три фронти; її ворогами були Гетьманщина, Московія та Швеція. Більша частина польської армії склала зброю перед шведами, чимало шляхти присягнуло на вірність Карлу X Густаву, а сам Ян Казимир втік до Сілезії. Тоді ж українсько-московські війська здобули Вільно, обложили Ригу⁶¹. У зв'язку з цим литовські князі Радзивілли «віддалися шведам»⁶².

Уряд царя Олексія Михайловича, як стверджував М. Костомаров, був наляканий воєнними успіхами шведських військ у Польщі, тому розпочав активну підготовку до бойових дій проти Швеції⁶³. Польські дипломати скористалися цією ситуацією. Вони запропонували польську корону на випадок смерті Яна Казимира цареві⁶⁴. Ця пропозиція спонукала Москву до переговорів з Вар-

шавою, які закінчилися укладенням наприкінці жовтня 1656 р. Віленського перемир'я⁶⁵. За ним воєнні дії між Річчю Посполитою й Московією припинялися, обидві держави зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир із Швецією, а натомість передбачалися спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу, обрання московського царя на польський трон⁶⁶.

За висловом дослідника Віленське перемир'я «паралізувало плани козацького гетьмана та поховало його надії на розподіл Польщі між Московською державою та Швецією»⁶⁷. У третьому виданні монографії «Богдан Хмельницький» ця подія розглядається як найтрагічніша сторінка в біографії очільника козацької України. «Йому було майже шістьдесят років; багато в житті у нього було ударів, але Віленський договір з усіма поєднаними з ним обставинами, був найзгубнішим ударом для Хмельницького», – писав М.Костомаров⁶⁸.

Гетьман вирішив шукати нових союзників у боротьбі проти Польщі. Реальними претендентами були Швеція та Трансільванія. З останньою, як стверджував М. Костомаров, 26 листопада 1656 р.* було укладено «особливий союз, відповідно до якого обидві сторони мали захищати одне одного від усіх ворогів»⁶⁹.

Учений навіть стверджував, що на початку 1657 р. Швеція, Трансільванія та Україна підписали договір про розподіл Речі Посполитої⁷⁰. До Швеції мали відійти Велика Польща, Лівонія, Гданськ з прилеглими територіями; Дьєрдю II Ракоці – Мала Польща, Велике князівство Литовське, Мазовія⁷¹. Україна ж «з рештою південноруських земель повинна бути визнана назавжди відділеною від Польщі»⁷². На жаль, дослідник помилився. Швеція і Трансільванія були проти входження західноукраїнських земель до складу Української держави; визнавали її територію тільки у межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств⁷³.

В грудні 1656 р. розпочався наступ трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці на Польщу. Б. Хмельницький надіслав йому на допомогу козацькі полки на чолі з київським полковником А. Ждановичем. Спочатку українсько-шведсько-трансільванське військо діяло успішно. Однак із середини травня 1657 р. його становище погіршилося⁷⁴. Невдачі раз по раз переслідували союзників. Через напад Данії на Швецію шведський король Карл X Густав залишив Дьєрдя II Ракоці. Крім того, до Семиграддя вдерлися польські війська, а над самим трансільванським князем нависла загроза оточення татарами⁷⁵. За цих обставин він капітулював біля Чорного Острова. Козаки дізналися про наміри Дьєрдя II Ракоці напередодні капітуляції та, остерігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього⁷⁶.

На аналізі відносин Війська Запорозького з Молдавією та Валахією в 1654–1657 рр. історик майже не зупиняється. Він лише зазначив, що Б. Хмельницький звільнив полонених молдавських вояків і повідомив, що не тримає зла на молдавського господаря Ш. Георгіцу за смерть свого сина Тимоша⁷⁷. Щодо

* Насправді угоду між Трансільванією та Військом Запорозьким було укладено в жовтні 1656 р.

Валахії, то складається враження, що вона випала з поля зору М. Костомарова. Можливо, історику бракувало джерел чи він вважав цю країну другорядною в дипломатичних комбінаціях гетьманського уряду.

Підсумовуючи характеристику відносин Гетьманщини з Кримським ханством, Османською імперією, Придунайськими князівствами та Швецією за гетьманату Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова, варто зупинитися на наступному: по-перше, він одним із перших в історичній науці проаналізував контакти козацької України з вище зазначеними державами; по-друге, висловив припущення, що Порта потрібна була Українській державі для нейтралізації загрози з боку Кримського ханства, що турецький вектор зовнішньої політики мав завжди прихильників серед козацької старшини, але на заваді прийняттю турецької протекції стали міжконфесійні суперечності та ментальні установки; по-третє, дійшов висновку, що гетьман через одруження свого сина Тимоша з молдавською князівною Розандою намагався вирішити ряд важливих питань (заручитися підтримкою молдавського господаря В. Лупула, убезпечити північні кордони козацької України від нападів з боку Литви).

Примітки:

¹ Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии. М. : Тип. Грачева и К^о, 1871. 35 с.

² Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. Львів : Накладом Філософічної громади, 1923. 66 с.

³ Матях В. М. Держава Богдана Хмельницького : історіографічна ретроспектива проблеми // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). К. : Інститут історії України НАН України, 1996. С. 148-156; Її ж. Українсько-російські відносини другої половини XVII–XVIII ст. (стан дослідження в українській історіографії) // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 110-118.

⁴ Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк). К. : Наукова думка, 1984. 191 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров. К. : Наукова думка, 1992. 232 с.; іл.; Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. К., 2009. 306 с.

⁵ Романцов В. М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х рр. XIX – початку XX ст.) : Монографія. Донецьк : ДонНу, 2005. 284 с.

⁶ Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (Видання 2-ге, доопрацьоване). К. : Видавництво «Арістей», 2005. 640 с.; Його ж. Український гетьманат : проблеми міжнародного утвердження. К. : Наш час, 2007. 156 с.

⁷ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у

світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : Монографія : У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

⁸ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 184.

⁹ Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси : Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 136.

¹⁰ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 186.

¹¹ Величко С. В. Літопис : В 2 т. / Пер. з книжкової української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К. : Дніпро, 1991. Т. 1. С. 54-58; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. К. : Час, 1993. С. 134; Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 183-187; Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; ком. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. К. : Дніпро, 1991. С. 110-111; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : В 3 т. Львів : Видавництво «Світ», 1991. Т. 2. С. 179; Ефименко А. Я. История украинского народа. К. : Лыбидь, 1990. С. 226.

¹² Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. К. : Наук. думка, 1995. Т. 8 [репринт 2-го вид.]. Ч. 2 : Початки Хмельниччини (1638–1648). С. 165-170.

¹³ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 298; Сергійчук В. Відносини Богдана Хмельницького з Кримським ханством : документи свідчать // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 8-9. У двох частинах. К. : НАН України. Інститут історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, 2002. Ч. II. С. 29.

¹⁴ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 701-702; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648–1676 рр.). К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 288-289.

¹⁵ Костомаров М. І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси : Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 144-145.

¹⁶ Там само С. 149.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Овсій І. О. Зовнішня політика України (від найдавніших часів до 1944 року) : Навчальний посібник. 2-ге вид. К. : Либідь, 2002. С. 84; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. Ч. 1. : 1654 р. Львів, 1996. С. 164.

¹⁹ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 703.

²⁰ Там же.

²¹ Горобець В. М. Українська зовнішня політика після Переяслава : стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 60; Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст. : становлення національного інституту влади. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 157.

²² Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 299-300.

²³ Там же. С. 300.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Історія українського козацтва : Нариси : У 2 т. / Редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. 2-ге вид. К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009. Т. 1. С. 361.

²⁸ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький: Материалы и исследования. С. 421.

²⁹ Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою. Чернетка статті (машинопис). ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 17183. Арк. 3.

³⁰ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький: Материалы и исследования. С. 421-422.

³¹ Там же. С. 422.

³² Там же.

³³ Его же. Богдан Хмельницький – Данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8 : Казаки. С. 422.

³⁴ Там же. С. 423.

³⁵ Там же.

³⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави // Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. А. Смолія. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 139.

³⁷ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий : Материалы и исследования. С. 314.

³⁸ Его же. Иван Свирговский, украинский козацкий гетман XVI века // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М.: Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8 : Казаки. С. 287-288.

³⁹ Его же. Ответ г. Падалице [По поводу его отзыва на статью «О козачестве»] // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. С. Грушевського] К. : ДВУ, 1928 С. 73.

⁴⁰ Его же. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8 : Казаки. С. 423.

⁴¹ Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси : Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 147.

⁴² Там само.

⁴³ Выписки и переводы Костомарова Н. И. с польских архивных документов, относящихся к деятельности и переписке Богдана Хмельницкого. IP НБУВ. Ф. XXII. Архив Костомарова Н. И. Спр. 8. Арк. 10.

⁴⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави // Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. А. Смолія. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 141.

⁴⁵ Костомаров М. І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 154.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий : Материалы и исследования. С. 607-608.

⁴⁸ Его же. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8 : Казаки. С. 421.

⁴⁹ Там же. С. 431.

⁵⁰ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий : Материалы и исследования. С. 301.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же. С. 301-302.

⁵³ Там же.

- ⁵⁴ Там же. С. 302.
- ⁵⁵ Там же. С. 714.
- ⁵⁶ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст. : становлення національного інституту влади. К. : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 161.
- ⁵⁷ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 684.
- ⁵⁸ Там же. С. 684-685.
- ⁵⁹ Там же. С. 685.
- ⁶⁰ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст. : становлення національного інституту влади. К. : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 161.
- ⁶¹ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 685.
- ⁶² Там же. С. 686.
- ⁶³ Там же. С. 709.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Там же. С. 709-710.
- ⁶⁶ Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси : Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 160.
- ⁶⁷ Его же. Исторические монографии и исследования. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. Т. 11 : Богдан Хмельницький. Историческая монография. 4-е изд., доп. и испр. Т. 3. С. 234.
- ⁶⁸ Его же. Исторические монографии и исследования : В 12 т. СПб. : Тип. А. К. Киркора; изд. Д. Кожанчикова, 1870. Т. 11 : Богдан Хмельницький. 3-е изд., доп. и испр. Т. 3. С. 254.
- ⁶⁹ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 714.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Там же.
- ⁷² Там же.
- ⁷³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. К. : Наук. думка, 1997. Т. 9 : Роки 1654–1657. Ч. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). С. 1279-1290.
- ⁷⁴ Костомаров М. І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож.

С. К. Семендяев. К. : Веселка, 1993. С. 160.

⁷⁵ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. 1857. Т. 113. Кн. 8. С. 353-354; Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. С. 737.

⁷⁶ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. 1857. Т. 113. Кн. 8. С. 353-354; Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. С. 738.

⁷⁷ Его же. Исторические монографии и исследования: В 12 т. СПб. : Тип. А. К. Киркора; изд. Д. Кожанчикова, 1870. Т. 11 : Богдан Хмельницкий. 3-е изд., доп. и испр. Т. 3. С. 350-351; Чухліб Т. В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 75.

Volodymyr Verstiuk. B. Khmelnytsky's activity on creating an anti-Polish coalition in M. Kostomarov's assessment. *On the basis of analysis of M. Kostomarov's works relations between the Hetmanate and the Crimean Khanate, the Ottoman Empire, Moscovia, Sweden, Danubian principalities (Moldova, Wallachia and Transylvania) in 1648–1657 in terms of anti-Polish coalition are defined. The scientist found that the Crimean Khanate was its mainly in the struggle against the Polish–Lithuanian Commonwealth from spring 1648 to December 1653. According to the researcher, the government under B. Khmelnytsky's rule established contacts with Ottoman Porte primarily to neutralize the threat posed by the Giray dynasty. Turkish foreign policy vector always had supporters among the Cossacks. However, confessional contradictions and mentality prevented from gaining the patronage as Ukrainians regarded Muslims as eternal enemies.*

It is revealed that M. Kostomarov described the relationship between the Zaporozhia Army and the Danubian principalities for the first time in historiography. He also made an assumption that Prince George I Rakoczi, claiming the Polish throne, looked for understanding with B. Khmelnytsky. According to the scientist, contacts with Sweden were established in 1650–1652.

Interpreting research results, relations with Moscovia were sporadic by the end of 1653. Tsar Alexei Mikhailovich primarily defended the interests of his own country. This is proved by the truce of Vilna between Moscovia and the Commonwealth in October 1656.

Key words: B. Khmelnytsky, Cossack Ukraine, the Hetmanate, diplomacy, relationships, contacts, agreement, contract, patronage, coalition.

Отримано: 29.05.2017 р.